

Ценка ИВАНОВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, България)

ЕЗИКЪТ И КУЛТУРАТА НА „ДРУГИЯ” В УЧИЛИЩАТА И УНИВЕРСИТЕТИТЕ НА БАЛКАНИТЕ

THE LANGUAGE AND CULTURE OF “THE OTHER” IN THE SCHOOLS AND UNIVERSITIES IN THE BALKANS

Out of the historical aspect of mutual acquaintance, which is distinguished for different points of view and interpretations, the Balkan peoples have quite a scanty knowledge of their cultures and the most important marks of *the other* identity in the modern world. In this paper the stand is taken that the educational systems of the Balkan states are indebted to the mutual acquaintance in the context of the contemporary communications in a globalized world that, in spite of the wiping out of different kinds of boundaries, has not turned its back to the cultural and language differences as bearers of identity. Through the description of topical practices in various Balkan countries and through linguistic and culturological criteria applied in modern teaching of a foreign language and culture, thematic fields are suggested which ought to be present in the syllabus, in cultural and educational media programmes and the like.

Keywords: the Balkans, Balkan languages, Balkan cultures, mutual acquaintance, linguistic and cultural knowledge.

1. За Балканите и за отношенията между балканските народи има огромен брой изписани страници, международни и междуправителствени програми, проведени конференции, осъществени проекти, които обвързват различни видове институции и граждански организации. Въпреки това преобладава изводът, че „балканците” знаят малко едни за други извън историческия ракурс и извън политическия контекст.

Както е известно, геополитически, идеологически и психологически фактори като военни конфликти и многократното прекрояване на граници, воденото на политика, преобладаващо противоположна на съседската, синдромът на малките етнокултурни (в определени региони – и езикови) разлики са формирали първо трайно общо отношение на подозрителност, недоверие, неразбиране и конкуренция, второ – налагат определени стереотипи в поведението на отделната личност по отношение на взаимната търпимост и взаимното харесване, както и спрямо самоопределеността на *другия*. Според наблюдатели балканските взаимоотношения имат проблем с “дългата историческа памет” и с

постигането на съгласие, че следващите поколения не могат да поемат стопроцентовата отговорност за действията на своите предци – действия, които, за съжаление, са причинявали трагични обрати в човешки съдби. Отговорността на медиите в този аспект е също натоварена с много очаквания – тъй като все още по правило отсъства позитивната и по-разгърнатата информация за съседа дори тогава, когато е логично да присъства¹.

Тези разсъждения пораждаат въпроси: Кои от досегашните практики на междусъседски отношения възпроизвеждат рецидиви в стереотипите? Възможни ли са други форми на познание едни за други, които да разчупят наслоени стереотипи? Могат ли образователните системи на балканските държави да допринесат за взаимното опознаване в контекста на съвременните комуникации в един глобализиран свят, който, въпреки заличаването на различни видове граници, не е загърбил културните и езиковите различия като носители на идентичност? Могат ли медиите също да се ангажират с подобен подход?

Факт е, че все повече актове на европейската прагматична стратегия трасират в последно време един по-широк път на разностранни контакти в различни области на икономическия, социалния и културния диалог и че позитивните послания, макар и бавно, се увеличават. Факт е също, че през всички периоди на приливи и отливи в официални двустранни отношения не секват проявите на по-близки взаимоотношения в битови контакти, между представители на професионални гилдии, при научни проекти, в представянето на знакови за културите творби – като опит за опровержение на нагласата, че мостове на Балканите се градят, за да разделят, а не за да събират. Всеки подобен мост, макар и пообрулен от бури или затлачен от мътни порои, е призван да устои, защото свързва двата бряга.

2. Отговорът на поставените въпроси е нееднозначен. Известни са например проекти, финансирани главно от ЕС, фондации и под., които подкрепят приближаването на съседите чрез разширяване на знанията едни за други. Извървяни са предварителни стъпки, свързани с т.нар. обследване на актуалната ситуация, напр. какво е съдържанието на учебниците по история в частта за съседните народи и др. чрез международни изследователски колективи². Повечето от тези проекти, дори финализирани, остават по-скоро като поредния приятен щрих без да се превърнат в устойчив и дългосрочен ефект. Разминаването идва от обстоятелството, че подобно съдържание е слабо застъпено в образователни програми. Например в началото на този век бе разгърнат мащабен европейски проект за детска христоматия с по 50-60 стр. избрани произведения на автори от близо 10 балкански страни, преведени на всички езици. Няколкото години работа при трудна координация между съставители, преводачи и координатор, живеещ извън Балканите, както и проблемите с отпечатването и разпространението на подобно издание показват, че подобна централизирана схема не би могла да намери практическо приложение, ако не достигне

до адресата – читател на определена възраст и продукт на определена образователна система.

Ако се съсредоточим само върху нашето съвремие и оставим на позаден план предисторията, ще констатираме една твърде сложна, трудна за праволинейни решения ситуация.

Към предварителните констатации бихме посочили:

– Отдавна е известно заключението, че млади и по-стари поколения имат повече знания за културите на далечни народи, отколкото за съседите, с които държавите, в които живеят, имат общи граници (напр. за емблематични писатели и техни произведения, за известни музикални изпълнители, художници и под.);

– В ситуации, пораждащи непосредственост на контакти между граждани на съседни държави, особено при днешните млади поколения, се контактува на международен език, докато в предходни исторически периоди този тип контакти по-често е бил обвързан със знания на езика на съседа (особено в границите на империите, дори и след разпада им известно време – до смяна на поколенията);

– Езикът и културата на съседния народ по правило не поражда интерес, а стереотипът, изграждан от модела за подражание на битовата среда или от образованието по история, създава поведение, настроено негативно или незаинтересовано към другия.

Следва отново въпрос: Какво се променя и кое налага друг подход днес?

– Като следствие от глобализацията и от европейския опит една от водещите стратегии на Европейския съюз е подобряване на междусъседския климат (ЕС е създаден именно с идеята да се преодоляват на първо място междусъседски конфликти и да се върви към т.нар. кооперативност). Пример за подобен «натиск» е изискването на ЕС към страните от т.нар. Западни Балкани да подобрят междусъседския климат, независимо от исторически и по-скорошни наслоени антагонизми.

– Прагматизмът на съвременното на свой ред е свързан с професии, които са се появили вследствие на новите мащаби на комуникации между носители на различни езици и култури до мотивацията за по-специфични занимания, включително и научни изследвания както в областта на хуманитаристиката, така и в по-практически ориентирани дейности.

3. Придобиването на по-пълна представа за присъствието на езика и културата на съседа в актуалните образователни политики на балканските държави изисква немалко усилия³. Този въпрос предполага типологизация по критерия мнозинство (основен етнос в съответната държава) – малцинство (малцинствени езикови и етнически групи). Тъй като балканските държави се отличават с изключително етническо разнообразие и с различни по брой малцинства – представители на съседен етнос, дори типологията по критерия „език и култура/

литература на съседния народ в образователните системи” предполага систематизация и работа в изследователски колектив.

Диаспората на всяка една от балканските държави в съседна балканска държава се класифицира на историческа и икономическа, като икономическа диаспора има не във всички съседни държави. Предпоставките за присъствието им са различни, а то води след себе си форми на регламентирана културна диалогичност, като наличието на паралелно обучение по майчиния/родния език и култура в т.нар. съботно-неделни училища (напр. българската икономическа диаспора в Гърция).

3.1. За историческата диаспора или за малцинства на други европейски народи въпросът с образованието на майчин език е решен в няколко варианта: 1) обучение изцяло на майчин език в основното училище (Сърбия – Войводина: унгарски, словашки, румънски и русински), като официалният език на страната е задължителен предмет, заедно с изучаването на литература; Македония: албански); 2) обучението в основното училище е двуезично, т.е. на майчиния и на официалния за страната език (Словения: словенски с италиански или унгарски; Хърватия: хърватски с италиански; Гърция: гръцки с турски); 3) обучението може да се осъществява паралелно – на официалния език на страната или на майчиния език, а родители и ученици избират на кой език ще се обучават (Сърбия: български в Гимназията в Димитровград, в Босилеград; Албания: български, македонски); 4) обучението е на официалния за страната език, а майчиният се изучава като задължителен предмет с ограничен хорариум (Сърбия: български в крайграничните общини Босилеград, Сурдулица, Бабушница, Димитровград; Хърватия: унгарски, словашки, македонски; България – турски, ромски, иврит, арменски)⁴. Извън посочените практики остава напр. отношението език – образование в Босна, където всяка една от трите общности (трите ентитета по терминологията на Дейтънското споразумение от 1995 г.) провежда обучение на бошнячки/босненски, хърватски и сръбски. Извън статистиката остават и конкретни проблематични региони, където правото на обучение на родния/майчиния език е законово гарантирано, но пък е съпроводено с препятствия от различно естество – от политически инспирирани спънки до чисто нормативни, касаещи разпределението на учебния материал и наличието на учебници, работни тетрадки и помагала на съответния малцинствен език, диалогичността със съответната родина-майка за доставка на оригинални учебници и под. Друг проблем възниква с квалификацията на учителите и с възможностите за опресняване на езиковите им компетентности, вкл. и чрез помощ от езиковата „метрополия”.

3.2. Важен е и въпросът за изучаването на съседните балкански езици, литератури и култури в университетското образование. Водеща е мотивацията на студентите – с какви цели и перспективи се изучават езиците и културите на съседите, възможни ли са съвместни, двустранни и многостранни образо-

вателни програми с мобилност на студенти и преподаватели и място на провеждане на учебния процес. Освен в родината-майка, в университетите се готвят специалисти – преподаватели по езика и културата на друг съседен балкански език. Комбинациите от съвременни специалности са различни, както и концепциите за учебно съдържание. Освен в класически филологически специалности като единствена специализация (напр. българистика в Белград, Букурещ, Анкара; румънски, гръцки в София, албански и гръцки в Белград, румънски в Нови Сад и др.), балканските езици се изучават в комбинации: 1) като славистика с първи език сръбски/хърватски и български език и литература напр. в университетите в София, Велико Търново, Пловдив, Благоевград; като славистика с първи език руски и втори език – български или сръбски в два гръцки университета и др.; 2) като балканистика в комбинация от първи и втори балкански език – гръцки, румънски, албански, турски, български, сръбски – в редица университети на Балканите, но и в много университети по света; 3) като балканистика, славистика или ориенталистика, но излизаща извън рамките на филологиите и включваща предмети от областта на политологията и икономиката – напр. в Македонския университет в Солун⁵. И тук съществуват различия в програмното съдържание, макар че по отношение на практическото преподаване на езиците все повече се постигат унификация и единство в критериите за преподаване и оценяване на компетентностите, следващи Общата европейска езикова рамка. Намалява броят на университетските езикови специалности, в които езиковото обучение не е организирано методически според съвременните концепции – т.е. съвременният акцент се поставя върху изучаването на културата на съответния народ чрез преподаването на езика и чрез развиване на комуникативни способности.

Една друга група студенти също са част от статистиката по интересуващия ни показател – тези, които изучават езика и културата на съседен балкански народ с цел обучение. Като пример от България можем да посочим, че сравнително големият брой студенти от Гърция преди време бе заместен със студенти от Турция, които следват в български университети. Както и за посочените специализации по-горе, така и при този вид целеви групи съществуват два кардинални въпроса – методическа актуализация на обучението чрез обновяване на знания и умения за интерактивно обучение, за прилагане на съвременни технологии и модернизирани на номенклатурата от съвременни учебници и учебни помагала, вкл. различни видове речници и електронни носители. По този показател всяка една от балканските страни има различни постижения, някои от които – твърде скромни на фона на международни и по-големи езици, регистрирали по-дълъг стаж в съставителството на учебници за преподаване на езика (с културата) като чужд.

В някои региони на Балканите, отново в резултат на комплекс от фактори, отношението език – култура придобива твърде специфични измерения, които

трудно се осмислят от носителите на трети култури. Например на територията на бивша Югославия, където след разпада на отделните ѝ съставни републики в „тясно” структурноезиково пространство се отделиха няколко езикови стандарта, въпросът за отношенията между тях стана и елемент от раздора около културното наследство на бившата федерация. Тези фактори рефлектират върху филологическата наука и съответното университетско образование⁶.

3.3. На Балканите в по-изразена степен, отколкото другаде в Европа, езикът на обучението за една голяма малцинствена общност – ромската – е официалният език на страната, в която живеят ромите (циганите). За тях първият език по компетентност, чрез който личността постига съответната образователна степен, професионална реализация и социализация не може да бъде заменен, поне на настоящия етап, с майчиния (ромския) език. Въпреки наличието на ромски книжовноезикови варианти и на обучение/ограмотяване на ромски език, те не са изцяло съпоставими с който и да е полифункционален институционализиран съвременен книжовен език. Образованието изцяло на майчиния език (бяха посочени комбинации с официалния език в образователни системи на Балканите) предполага както редица характеристики на книжовния език, така и учебна и съпътстваща я литература, вкл. и преводи на класически литературни произведения. Все още не разполагаме със съпоставителни анализи за социолингвистичния статус на ромските диалекти спрямо официалните езици на страните, в които живее съответната ромска общност.

Следователно, за изучаването на езиците на съседните народи не бихме казали, че ситуацията на Балканите е коренно различна в сравнение с други региони в Европа. Факт е, че всяко следващо поколение се влива в огромния поток на глобализираната комуникация чрез доминиращия в нашето съвремие английски език. Факт е също, че на Балканите може би в по-изразена степен се проявяват поколенческите различия на базата на различни ценностни системи, обусловени от езиците, на които се общува – докато за по-старите поколения освен майчиния език (или първия език по компетентност) чуждият език е бил свързан с политическата ориентация на страната в близкото минало, то за съвременните млади поколения ориентацията към изучаването на езици за международно общуване, освен английския, не е същата⁷.

4. Въпреки обзора на съвременната картина на познанията за балканския съсед, остава в сила констатацията, че в един средностатистически план съседните народи не се познават. Всъщност констатацията може да бъде оспорвана – но не и от гледна точка на сравнително общи и съпоставими критерии за познания по други култури.

Като изходна база за по-нататъшни наблюдения над учебно съдържание, включващо информация за съседни култури, може да послужи натрупаният опит от преподаването на учебни предмети главно в университетски курсове по Култура и цивилизация, Лингвостранознание и под., които са в обсега на лингвокултурологията⁸.

В лингвокултурологичното знание се включва онази информация, която позволява да се придобие един сравнително компактен масив от общи знания, включващи няколко предметни области: история и цивилизация, география и икономика, език и литература, музика, изобразително изкуство, човек и общество. Следвайки тази последователност, в университетските курсове се включват: 1) знания по история и култура на съответната етно-езикова общност с най-важни исторически дати и събития, известни исторически личности и национални герои; 2) официално название на държавата и геополитическо описание; държавни символи: знаме, герб, химн; официални празници; етнически състав; най-важни географски характеристики; значими градове и туристически региони; емблематични за културата на страната селища и култови обекти (църкви, манастири); 3) традиционни светски празници и символични дати; традиционни религиозни празници; обичаи; символи; 4) най-важното за творчеството на емблематични писатели и поети⁹; информация за езика/езиците в съседната държава¹⁰; 5) известни представители на изкуствата: музикални творци и изпълнители от различни жанрове, театрални и филмови творци, художници; постижения в спорта; 6) най-известни белези на традиционния бит и националната кухня; народни танци, традиционни музикални инструменти и т.н. Съвременната мобилност е немислима също без знания за специфични детайли от бита и междуличностното общуване: местна валута, егично-културни норми в обществения живот, поздравя, жестове, употреба на характерни изрази, общоприети норми при официални и частни контакти и под. При сравняването на култури в редица случаи едни и същи явления с нещо са по-своеобразни от същите явления при „другия“.

Посочените по-горе лингвокултурни компоненти, които биха могли да приближат балканските народи едни към други чрез конкретно опознаване са само обща рамка. От областта на историческото, геополитическото и общото географско познание може да се констатира, че, макар и в различна степен, образователните системи поднасят желаната информация. Нужно е обаче разширяване на информационните полета, което би могло да се осъществи чрез кратки „балкански“ рубрики (напр. *Какво знаем за нашите съседи на Балканите?*) в различни учебни предмети в различните образователни степени, както и в образователни медийни програми.

БЕЛЕЖКИ

¹ Любопитно е например да се сравни как дори в метеорологичните прогнози, които се отличават с висока честотност на присъствие в телевизиите и с визуализация на Балканите, се пропускат информации за времето в съседни столици и други ключови обекти, докато същевременно туроператорите „подават“ информация за туристи,

посещаващи редовно съответната страна. Ако към подобно наблюдение подходим социологически и отчетем възрастови, образователни, професионални и под. характеристики на адресати и ползватели на информация и ако сравним как се процедира в други региони на Европа, ще се съгласим, че за формирането на мнение/отношение към съседа имат значение дори маловажни на пръв поглед неща.

² През периода 1992–1994 г. в Института по балканистика при БАН беше формиран колектив по темата „Образът на съседа на Балканите, XV – средата на XIX в.“ Като резултат от неговата работа се появи и сборникът „Представата за *другия* на Балканите” под редакцията на Н. Данова, М. Калицин и В. Димова (София, 1995). С ролята на учебниците по история за формирането на представи и стереотипи се занимава колектив от балкански учени и преподаватели по история в рамките на Southeast European Joint History Project, подкрепял от Center for democracy and reconciliation, Thessaloniki, Greece.

³ Оскъдността или фрагментарността на приведените примери в този текст е също показател какво и колко знаем едни за други. Въпреки че имам конкретни наблюдения и информация, която може би надхвърля средната информираност, тя е твърде недостатъчна към настоящия етап.

⁴ Информация за различните комбинации между официалния език на съответната страна и език на малцинствена група може да се намери на сайтовете на образователствените министерства, в анализи на ЕС и от анализи по сравнително образование в частта им „език на обучението”.

⁵ Поради промени в учебни планове и в университетския прием, съобразени с търсенето и реализациите в посочените специалности, данните за посочените специалности се променят през последните години.

⁶ След разпада на Югославия се разпадна и сърбохърватският/хърватскосърбският език, а университетите, повлияни от различни фактори, се ориентираха към учебни планове/програми по сръбски, по хърватски или по сръбски и хърватски (като първи, втори или избираем език). Разпадът на единния във вариативността си сърбохърватски/хърватскосърбски книжовен (стандартен) език протече най-вече чрез лексикалното равнище (Ѓорић 2009: 18).

⁷ Напр. до 90-те години на XIX в. имаше по-широка застъпеност на руския език в образователните системи в България, Сърбия, Черна гора, отчасти Румъния; немският език бележи преобладаващо присъствие в Западните Балкани поради някогашната им принадлежност към Австро-Унгарската империя; италианският език е предпочитан по Далматинското крайбрежие на Хърватска и под.

⁸ Лингвокултурологията възниква през 70-те години на XX в. на базата на практиката в преподаването на чужди езици – което насочва вниманието към представата как трябва да се познава даден език и към определени въпроси от междуезиковите контакти. Лингвокултурологията обединява в себе си двата основни аспекта при овладяване на значенията и употребите им в комуникация: понятийният (лексикалното значение) и фоновият (съвкупността от всички извънезикови фактори, които формират значението при конкретната употреба).

⁹ Всеизвестни са констатациите, че в средностатистически план който и да е „балканец” не може да назове дори по един известен писател от съседните народи и негово произведение. Този аспект включва и друг компонент на межкултурните контакти – взаимното превеждане на литературни творби. Пример за подобно придвижване едни към други са преводаческите проекти на Фондация „Балканика”, учредена

от издатели от Албания, България, Гърция, Македония, Румъния, Сърбия, Турция и Черна гора. Присъжда се ежегодна награда за книга от балкански автор, излязла през последните три години на родния език на писателя. Номинациите се извършват от национални журита, а изборът на лауреат се прави от международно жури, което всяка година заседава в различна балканска страна.

¹⁰ Информацията за езиците, които се говорят у съседите и за техните най-общии характеристики е също непозната като цяло. Сред различните национални интерпретации за общо културно наследство, отнасящо се до езика, също се отбелязват разминавания: напр. важната роля на средновековна България за институционализирането на славянската писменост и за нейното устойчиво развитие не се отбелязва в учебниците по език и литература, както и в университетските учебници по старославянски език в Сърбия, Македония, Черна Гора, Хърватия и др.

ЛИТЕРАТУРА

Българските острови 2007: Българските острови на Балканите. Съст. П. Асенова, И. Ликоманова, Й. Тишева, М. Джонова. София.

Иванова 2005: Иванова, Ц. Българският език в европейското университетско образование – статус, проблеми, перспективи. – В: Езиковата политика на Европейския съюз и европейското университетско пространство. В. Търново.

Иванова 2007а: Иванова, Ц. Езици и езикова политика на Балканите (тезиси за социолингвистичен анализ). – В: Балканите – език, история, култура. Т. I. Сборник от Международна научна конференция, В. Търново, 13–15 април 2007. В. Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий”, 378–390.

Иванова 2007б: Иванова, Ц. Status bugarskog jezika u Srbiji sa sociolingvističkog i lingvokulturološkog aspekta – Zbornik SANU Položaj nacionalnih manjina u Srbiji, str. 574–575 (571–579). САНУ, Београд.

Иванова 2011: Иванова, Ц. Съвременни предизвикателства пред балканските славянски езици. – В: Балканите – език, история, култура. Т. II. Сборник от Международна научна конференция, В. Търново, 23–24 октомври 2009. В. Търново: ИВИС, 25–36.

Иванова 2012: Иванова, Ц. За българския език в чужбина и за ролята на българската държава (между традициите и съвременните реалности). – В: Българската езикова политика в условията на европейска интеграция и глобализация. Пловдив: Унив. издателство, 132–149.

Иванова 2003: Иванова, Ц., Н. Бечева. Говорът и книжовноезиковата практика на българите католици от сръбски Банат. – Славистика VII, Славистичко друштво Србије, Београд, 353–359.

Шипка 2006: Шипка, М. Език и политика. Београд.

Kordić 2001: Kordić, Snježana. Naziv jezika iz znanosti gledan. – Republika, Zagreb, N1-2.

Neweklowsky 2003: Bosanski – hrvatski – srpski / Bosnisch – kroatisch – serbisch. Aktuelna pitanja jezika Вољњака, Hrvata, Srba i Crnogoraca. Gerhard Neweklowsky (Hrsg.). Wiener slawistischer almanach, Wien.

Торић 2009: Торић, Б. Лингвомаргиналије. Београд.